

OILAVIY TARBIYANING BOLALAR KELAJAGIDAGI PSIXOLOGIK AHAMIYATI

Mamatqulov Parvoz Xolboyevich

Jizzax viloyati Baxmal tumani

47-maktab amaliyotchi psixologi

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada oilaviy tarbiyaning bolalar shaxsining shakllanishidagi psixologik ahamiyati, oiladagi muhitning bola ruhiy rivojlanishiga ta'siri hamda sog'lom tarbiyaning kelajak hayotdagi o'rni yoritiladi. Shuningdek, ota-onaning mehr-muhabbati va oiladagi munosabatlarning bola psixologiyasiga ta'siri tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: oilaviy tarbiya, bola psixologiyasi, oila muhiti, shaxs rivojlanishi, emotsional holat, ota-ona, tarbiya, psixologik rivojlanish

KIRISH

Oila jamiyatning eng muhim bo'g'ini bo'lib, bola shaxsining shakllanishida asosiy o'rin tutadi. Insonning dunyoqarashi, xulq-atvori va hayotga bo'lgan munosabati avvalo oilada shakllanadi. Shu sababli oilaviy tarbiya bolaning kelajakdagi ruhiy va ijtimoiy rivojlanishida katta ahamiyatga ega. Bola hayotining ilk davridan boshlab ota-onaning mehr-muhabbati va e'tibori uning psixologik barqarorligini ta'minlaydi. Mehr bilan ulg'aygan bola o'ziga ishonchli va ijtimoiy faol bo'lib voyaga yetadi.

Oiladagi sog'lom psixologik muhit bolaning emotsional rivojlanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. O'zaro hurmat va tushunishga asoslangan munosabatlar bolada xavfsizlik hissini shakllantiradi. Aksincha, oiladagi nizolar, qo'pollik yoki e'tiborsizlik bolaning ruhiy holatiga salbiy ta'sir qiladi. Bunday muhitda ulg'aygan bolalarda qo'rquv, xavotir yoki tajovuzkorlik kuzatilishi mumkin. Oilaviy tarbiya orqali bolada axloqiy qadriyatlar shakllanadi. Kattalarga hurmat, mas'uliyat, mehnatsevarlik va insonparvarlik kabi sifatlar avvalo oilada singdiriladi.

Psixologik jihatdan ota-onaning farzand bilan ochiq muloqot qilishi juda muhimdir.

Bola o‘z fikrini erkin ayta oladigan muhitda ulg‘aysa, unda mustaqil fikrlash va o‘ziga ishonch rivojlanadi. Farzandni haddan tashqari qattiqqo‘llik yoki ortiqcha erkalatish ham salbiy oqibatlarga olib kelishi mumkin. Shu sababli tarbiyada muvozanat va individual yondashuv muhimdir.

Maktab va oila hamkorligi bolaning to‘g‘ri tarbiyalanishida muhim rol o‘ynaydi. Ota-onaning o‘qituvchi va psixolog bilan hamkorlikda ishlashi bolaning rivojlanishini qo‘llab-quvvatlaydi. Bugungi kunda zamonaviy texnologiyalar va ijtimoiy muhit ham bolalar tarbiyasiga ta‘sir ko‘rsatmoqda. Shu sababli ota-onalar farzandining bo‘sh vaqtini nazorat qilishi va foydali faoliyatlarga yo‘naltirishi zarur.

Oilaning tarbiyaviy funksiyasi – tarbiyalash eng muhim ahamiyatga ega bo‘lgan funksiyasidir. Bolalarning aqliy, jismoniy, axloqiy, estetik, tarbiyasiga oilada asos solinadi. Mustaqillika erishganimizdan so‘ng milliy qadriyatlarimizning tiklanishi va xalqimiz azaldan saqlab kelayotgan milliy urf-odatlarimiz bu borada katta ahamiyatga ega. Bola tarbiyasida ota-onadan tashqari, buvi-buva, qarindosh-urug‘, mahallaning ham ta‘siri bor. Jamiyatning komil fuqarosini shakllantirish oilaning asosiy vazifasidir.

Ko‘rib turganimizdek, ota-ona bola oldida birlamchi ijtimoiy ko‘zgu vazifasini bajaradi hamda u bilan muloqotda muhabbat, hurmat va ishonch hislarini namoyon qilgan xolda shu tariqa bolaga o‘zi haqida ushbu hissiyotlarga loyiq bo‘lgan subyekt haqidagi tasavvurini singdiradi. Ular tomonidan tashqi nazoratning qattiqligi bolada o‘zining ichki nazorat qilishni rivojlantiradi, aniq asoslangan talablar qat’iy belgilangan va mos keluvchi “Men” obrazi hamda “Men” konsepsiyasining shakllanishiga xizmat qiladi. Yuqorida bayon qilinganlardan kelib chiqqan xolda xulosa qilib, avvalo, M.I.Lisina, V.A.Petrovskiy, I.S.Kon, A.A.Bodalev, V.V.Stolin, I.I.Chesnokova kabi psixologlarning “Men” konsepsiyasi tuzilishi va rivojlanish mehanizmlari haqida integrative kompleksli tuzilma va o‘zini anglash jarayoni mahsuli sifatida, shuningdek, oiladagi ichki inter va intraindivid munosabatlarning “Men” konsepsiyasi ontogeneznining maktabgacha yosh davrida shaxsning “Men” konsepsiyasi shakllanishi bilan o‘zaro aloqasi haqidagi tasavvurlarini tahlil qilish asosida biz ishlab chiqqan konseptual sxemani keltirib o‘tamiz.

U maktabgacha katta yoshdagi bolalarda shaxsning o'zini anglash jarayonining komplikli dinamik sxemasi bo'lib, quyidagilarni o'z ichiga oladi: a) rivojlanayotgan bola shaxsining ijtimoiy borliq hamda uning vakili sifatida ota-onalar bilan munosabatlari faolligi orqali aniqlanadi.

b) birlamchi ijtimoiy guruh, yani oilada boshqa ahamiyatli kishilar- ota va ona bilan shaxslararo muloqot faoliyati orqali bog'lanadi.

v) natija sifatida strategik qadriyatlar yo'nalishi tizimiga bog'langan to'laqonli "Men" konsepsiyasiga ega bo'ladi.

g) "Men" obrazi – o'zi haqidagi bilim va o'ziga munosabat hamda o'ziga xos soha, o'zini baholash, tasavvurlar yig'indisi shaklida tayanch tarkibiy qismga defferensiyalanadi.

d) bunda o'zini anglash jarayoni sifatida refleksiyalovchi "Men" ga "Men" konsepsiyasi esa mahsulot sifatida refleksiyalovchi "Men" ga mansub hisoblanadi.

Shaxs bo'lib shakllanishda "Men" obrazi va o'z-o'zini baholash jarayonining eng muhim bosqichlari.

"Men" - obrazi - shaxsning o'zi, o'z xulq-atvori xususiyatlari, jamiyatdagi mavqeyini tasavvur qilishidan hosil bo'lgan obrazga aytiladi, uning qanchalik adekvatligi va reallikka yaqinligi shaxs barkamolligining mezonlaridan hisoblanadi. Shaxsning o'zi haqidagi obrazi va o'z-o'zini anglashi yosh va jinsiy o'ziga xoslikka ega.

"Men" obrazining jinsiy identifikatsiya shakllanishi. Ilk bolalik davrida bola (3-4 yosh) o'zining ma'lum bir jinsga munosabati bo'lganligini tushunadi va atrofdagi odamlarning jinsini bemalol ajrata oladi. Garchi bolalar o'zining shaxsiy jinsni tashqi belgilari orqali – kiyim, soch uzunligi bilan umumlashtiradi. Biroq o'zining jinsiy identifikatsiyalashida bolada shu yoshda murakkablik yaratadi. Bola o'zining maskulin-feminin ko'rsatkichlarini baholashi bolalar orasida jinsiy rollari noaniqligi tufayli qiyinchiliklar bo'ladi. Bu muammoni yechishida u savolga javob qidiradi: "Sen kim bo'lishni istarding? Senga kim bo'lishi ma'qul? Qiz bolami yo, o'g'il bolami?deb savol

berish va “Axloq eksperimentlar” orqali, qachon bola erkak va ayol obrazlari va rollaridan birini tanlashi kerak.

O’g’il va qiz bolalar o’rtasidagi munosabatlar bolalar bog’chasida o’ziga xos xususiyatga ega. Bolalar bog’chasi bola uchun faqatgina tashqi olamni bilish, dunyoni hissiy baholash emas, balki o’z tengdoshlari bilan muloqotda bo’lish imkoniyatini beradigan joydir. Ayniqsa o’g’il bolalar bilan qiz bolalar o’rtasidagi munosabatlar o’ziga xos tarzda amalga oshadi. Bog’chada bolalar jamoasi shakllanadi. Kattalar bolaga o’g’il bola va qiz bola qanday bo’lishi kerakligi haqida tushuntiradilar. Masalan, o’g’il bola yig’lasa “yig’lama, sen erkak bo’lishing kerak”, “qiz bolamisan”deb, qizlarga esa “daraxtga chiqma, sen qiz bolasan” kabi iboralar bilan tushuntiriladi. Bundan tashqari bolalar katta erkak va ayollar xulq - atvorlariga qarab ham o’zlarini qanday tutishni o’rganadilar. O’yin faoliyatlarida erkak va ayollarga xos xususiyatlarni namoyon qiladilar. Demak, bu davrdagi bolalarda muloqotning shakllanishi o’ziga xos xususiyatlarga ega. Ularda muloqotni rivojlantirish tarbiyachilarning mahoratiga bog’liq, ya’ni mashg’ulotlarning to’g’ri tashkil qilinishi muhimdir.

Ilk bolalik yoshi – bolada faol nutq shakllanishi davridir. Bir yarim yoshgacha bola 30-40 tadan 100 tagacha so’z o’zlashtiradi, ikkinchi yil oxirida bola 300 tagacha, uchinchi yil oxirida esa 1500 tagacha so’z ishlatadi.

Nutq rivojlanishi ona tilining tovush xususiyati va grammatik tuzilishini egallashni taqozo etadi. Dastlab bola nutqni so’zning umumiy ritmik-melodik (tezlik, ohang) tuzilishini ilib olish yo’li bilan qabul qilsa, ikkinchi yil oxiriga kelib u ona tilining barcha tovushlarini fonematik qabul qiladigan bo’ladi va shu asosda lug’at va so’zlarni to’g’ri talaffuz qilishni o’rganadi. Faol nutqning shakllanishi bolaning butun psixik rivojlanishi uchun asos bo’lib xizmat qiladi.

Ko’pchilik psixologlar tug’ilgandan voyaga yetgunga qadar insonning psixologik rivojlanish yo’lining o’rtasi 3 yosh deb hisoblashadi. Uch yoshli bola o’z-o’ziga xizmat qila oladi, atrofdagi odamlar bilan o’zaro munosabatga kirishishni biladi. Bunda u og’zaki muloqot qilishni biladi, unda xulq-atvorning eng oddiy shakllari shakllanadi. Bola uch

yoshda etarlicha faol va atrofdagilarga tushunarlidir. Uning xarakteri va temperamenti xususiyatlari allaqachon namoyon bo‘la boshlaydi.

Bolalik oxirida (hayotning uchinchi yilida) yangi faoliyat turlari (rasm chizish, kuylash, haykaltaroshlik, loyihalashtirish) yuzaga kela boshlaydi.

Predmetli faoliyatda belgilangan taassurotlarning to‘planishi bola nutqining rivojlanishi uchun asos bo‘lib xizmat qiladi. Faqat so‘z ortida real dunyo obrazlari turgandagina bu so‘zning o‘zlashtirilishi muvaffaqiyatli kechadi. Agar bola ma‘lum bir sababga ko‘ra, bu yoshda nutq rivojlanishi uchun zarur shart-sharoitdan mahrum bo‘lsa, unda yo‘qotilgan imkoniyat o‘rnini to‘ldirish oxir-oqibat juda murakkab bo‘lib qoladi, chunki bu yosh nutq rivojiga nisbatan sezitiv (sezgir)dir: aynan mana shu paytda nutq o‘zlashtirilishi ancha samarali kechadi.

Jinsiy differensial va jinsiy identifikatsiyalash psixologik nazariyalari. Uchta alternativ nazariyalar mavjud.

Identifikatsiya (aynan o‘xshatish) nazariyasi psixoanalitik asosga ega, hissiyotlar va o‘xshatish ro‘lini ta‘kidlayapti. Taxmin qilishicha, bola beixtiyor o‘z jinsi vakillarining axloqini takrorlaydi.

Jinsiy tipizatsiya nazaryasi ijtimoiy o‘rganish konsepsiyasiga tayanadi va jinsiy idenfikatsiyasini tasdiqlash harakatlari orqali tushuntiradi; ota-ona va boshqa shaxslar o‘g‘il bolalarni “o‘g‘il bola” deb hisoblanadigan fe‘l-atvor uchun rag‘batlantirishadi va aksincha ular o‘zlarini “qiz bola” tutganda koyishadi; qizlar esa femenin axloq uchun yaxshi so‘z eshitishadi, va yomon so‘z – maskulin axloq uchun salbiy tasdiq olishadi. Jinsiy tipizatsiya – bu jarayon avval bola jinsiga qarab farqlanuvchi fe‘l-atvor qoidalarini bajarishga kiritadi.

Avtokategorizatsiya nazaryasi kongnitiv dunyoqarash bilan bog‘liq bo‘lib ushbu jarayonning bilish, o‘rganish jihatlarini diqqat markaziga oladi: bola dastavval jinsiy idenfikatsiyani o‘zlashtiradi, o‘zini “o‘g‘il” yoki “qiz” sifatida aniqlaydi, keyin esa o‘zining shu jinsiy tegishlikka muvofiq ravishda tutishga harakat qiladi.

Maskulin – erkak jinsiy belgilarining rivojlanishi.

Feminine – ayol jinsiy belgilarining rivojlanishi.

Jinsiy rolini afzal ko'rish – faoliyatining va axloqini jinsiga nisbatan aniqlash.

Jinsiy o'z-o'zini aniqlash – o'zini qaysi jinsga tegishli ekanligini anglash.

Ushbu nazariy qarashlar L.A.Koxlberg keltirgan quyidagi misol orqali yaxshi tushuntirib o'tilgan. Masalan, jinsiy tipizatsiya nazaryasi nuqtayi nazardan bola “Men rag'bat xoxlayman”, “Men o'g'il bola harakatlarini bajarganimda meni tan olishardi. Shuning uchun “Men o'g'il bola bo'lishni xoxlayman”. O'zini kategoriyazatsiyalash nazaryasiga muvofiq. “Men o'g'il bolaman shuning uchun men “erkak” harakatlarini qilishim kerak (Kon.I.S 1981).

Demak, bolalik davri boshida bolaning birlamchi jinsiy idenfikatsiyalashi paydo bo'ladi. Kiyim va boshqa tashqi belgilari o'zgarishi bilan jinsi o'zgarmaganligi haqida bola tushunadi. Biroq ilk bolalik davridagi bolalar o'z diqqatini jinsiy ayirmalarga kam yo'naltiradi, qachon ular xal qiladi, kim “o'g'il bola” yoki kim “qiz bola” (xususan bu bolalarning rasimlariga xos). Maktabgacha yosh davridagi 4 – yoshdan katta bolalar nafaqat atrofdagilar jinsini to'g'ri ajrata oladi va jinsiga qarab odamlarga turlicha talablar ham qo'yilishini bilishadi. Bu bolalarning o'z kelajagi haqidagi tasavvurlaridan o'rin olgan shaxsiy senariylarida aks etadi.

Kattalarnig ko'pchiligi bolalarning faoliligini chegaralaydilar va bu bilan o'z nuqtayi nazariga binoan bolaning xafsiligini ta'minlashadi, shuningdek, tartib-intizom va muvofiqlik tushunchalarini birinchi o'ringa qo'yishadi. Agarda bola ularning talablariga qarshilik ko'rsatsa, ixtiloflar vujudga keladi va ular, E.Eriksonning fikricha bolada o'ziga o'z kuchiga ishonchsizlik, o'z mustaqilligiga ishonmaslik tuyg'ularining paydo bo'lishiga olib keladi. Mustaqillik va o'ziga ishonmaslik alternativasi bolalik pallasini hal qiluvchi muammosi hisoblanadi. Ushbu krizis qanday xal bo'lishi shaxsning keyingi taraqqiyotida aks etadi.

Ushbu pallaning shaxsning shakllanishidagi ahamiyatini tasvirlar ekan, R.Berne ushbu yoshda bola atrofidagilarning qo'llab-quvvatlashiga va ruhiyatini ko'tarishga ayniqsa juda muxtoj bo'lishiga alohida e'tibor qaratadi. Unda paydo bo'layotgan mustaqillik tuyg'usi shunchalik rag'batlantirilishi kerakki, kattalarning ma'n qilishi bilan bog'liq ixtiloflar bolaning ortiqcha uyatchanlik va o'z kuchida shubhalanishiga olib

kelmasligi kerak. Bolada o'zining boshqarishning rivojlanishi unda ijobiy o'z-o'zini baholashining shakllanishiga ziyon keltirmasligi kerak.

4 yoshdan boshlab bolada u qanday inson bo'lishi kerakligi haqidagi tasavvurlar paydo bo'la boshlaydi. Bolaning asosiy harakat kuchi shu yoshda energiya va intilish bilan olamni o'rganish faoliyati, va uni bosh harakat qilayotgan kuchi esa qiziquvchanlik bo'ladi. Bola endi erkinlik bilan harakat qiladi va yetarli darajada nutqi rivojlanib savol beradi va qabul qilgan javoblarni idrok qiladi.

Ota-ona bolaning o'rganish faoliyatini chegaralamasligi o'ta muhimdir, eng xaflisi, E.Eriksonga ko'ra, bolada o'zining qiziquvchanlik va faollik uchun ayibdorlik his-tuyg'ulari paydo bo'lishi mumkin. Keyinchalik bu bolada tashabbuskorlik hissini yo'qolishi chiqarishi mumkin. O'z navbatida, R.Berne bolalarda ijobiy o'z-o'zini baholashni shakllantirishga harakat qilayotgan ota-onalarga bolaning faolligiga o'z munosabatini shunday bildirishni maslahat beradi; unda o'z-o'ziga nisbatan kamsitilganlik munosabati va o'zini jazolash hissi paydo bo'lmasligi zarur.

Masalan, o'ziga nisbatan o'ta qiziquvchanlik, kim ekanligini bilish va anglashga intilish ayniqsa, o'smirlik davrida rivojlanadi. Bu davrda paydo bo'ladigan «kattalik» hissi qizlarda ham, o'smir yigitchalarda ham nafaqat o'ziga, balki o'zgaralar bilan bo'ladigan munosabatlarini ham belgilaydi. Qizlardagi «Men» obrazining yaxshi va ijobiy bo'lishi ko'proq bu obrazning ayollik sifatlarini o'zida mujassam eta olishi, ayollik xislatlarining o'zida ayni paytda mavjudligiga bog'liq bo'lsa, yigitlardagi obraz ko'proq jismonan barkamollik mezonlari bilan nechog'li uyg'un ekanligiga bog'liq bo'ladi. Shuning uchun ham o'smirlikda o'g'il bolalardagi bo'yni pastligi, muskullarning zaifligi va shu asosda qurilgan «Men» obrazi qator salbiy taassurotlarni keltirib chiqaradi. Qizlarda esa tashqi tarafdin go'zallikka, kelishganlik, odob va ayollarga xos qator boshqa sifatlarning bor - yo'qligiga bog'liq xolda «Men» obrazi mazmunan idrok qilinadi. Qizlarda ham ortiqcha vazn yoki terisida paydo bo'lgan ayrim toshmalar yoki shunga o'xshash fiziologiknuqsonlar kuchli salbiy emotsiyalarga sabab bo'lsa-da, baribir, chiroyli kiyimlar, taqinchoqlar yoki sochlarning o'ziga xos turmagi bu nuqsonlarni bosib ketadigan omillar sifatida qaraladi.

«Men» - obrazi va o'z-o'ziga baho. «Men» - obrazi asosida ham bir shaxsda o'z-o'ziga nisbatan baholartizimi shakllanadiki, bu tizim ham obrazga mos tarzda har xil bo'lishim mumkin. Bu baho aslida shaxsga boshqalarning real munosabatlarigabog'liq bo'lsa-da, aslida u shaxs ongi tizimidagi mezonlarga, ya'ni uning o'zi subyektiv tarzda shu munosabatlarni qanchalik qadrlashiga bog'liq tarzda shakllanadi. Masalan, maktabda bir fan o'qituvchisining bolaga nisbatan ijobiy munosabati, doimiy maqtovlari uning o'z-o'ziga bahosini oshirsa, boshqa bir o'qituvchining salbiy munosabati ham bu bahoni pastlatmasligi mumkin. Ya'ni bu baho ko'proq shaxsning o'ziga bog'liq bo'lib, u subyektiv xarakterga egadir.

O'z-o'ziga nisbatan baho turli sifatlar va shaxsning orttirilgan tajribasi, shu tajriba asosida yotgan yutuqlariga bog'liq xolda turlicha bo'lishi mumkin. Ya'ni, ayni biror ish, yutuq yuzasidan ortib ketsa, boshqasi ta'sirida - aksincha, pastlab ketishi mumkin. O'z-o'ziga baho nafaqat haqiqatga yaqin (adekvat), to'g'ri bo'lishi, balki u o'ta past yoki yuqori ham bo'lishi mumkin. Bunday o'smir yoki katta odam ham, doimo tushkunlik holatiga tushib qolishi, atrofdagilardan chetroqda yurishga harakat qilishi, o'zining kuchi va qobiliyatlariga ishonchsizlik kayfiyatida bo'lishi bilan ajralib turadi va bora-bora shaxsda qator salbiy sifatlar va xatti-harakatlarning paydo bo'lishiga olib keladi. Hattoki, bunday holat suisidal harakatlar, ya'ni o'z joniga qasd qilish, real borligidan «qochishga» intilish psixologiyasini ham keltirib chiqarishi mumkin. Ana shunday sharoitda paydo bo'ladigan psixologik holat «noadekvatlilik effekti» deb atalib, uning oqibatida shaxs hattoki, mag'lubiyatga uchraganda yoki o'zida nochorlik, uquvsizliklarni sezganda ham buning sababini o'zgalarda deb biladi va shunga o'zini ishontiradi ham masalan, «halaqit berdida», «falonchi bo'lmaganida» kabi bahonalar ko'payadi. Ya'ni nimaiki bo'lmasin, aybdor o'zi emas, atrofdagilar, sharoit, taqdir aybdor. Bundaylar haqida bora-bora odamlar «oyog'i yerdan uzilgan», «manmansiragan», «dimog'dor» kabi sifatlar bilan gapira boshlaydilar. Demak, o'z-o'ziga baho realistik, adekvat, to'g'ri bo'lishi kerak. Bunda shaxs uchun etalon, ibratli hisoblangan insonlar guruhireferent guruhning roli katta bo'ladi. Chunki biz kundalik hayotda hammaning fikri va bahosiga quloq solavermaymiz, biz uchun shunday insonlar mavjudki, ularning hattoki, oddiygina tanbehlari, maslahatlari, hattoki, maqtab

turib bergan tanbehlari ham katta ahamiyatga ega. Bunday referent guruh real mavjud bo'lishi (masalan, ota-ona, o'qituvchi, ustoz, yaqin do'stlar), yoki noreal, hayoliy (kitob qahramonlari, sevimli aktyorlar, ideal) bo'lishi.

O'z-o'ziga baho o'ta yuqori ham shaxs xulq-atvoriga yaxshi ta'sir ko'rsatmaydi. Chunki, u ham shaxs yutuqlari yoki undagi sifatlarning boshqalar tomonidan sun'iy tarzda bo'rttirilishi, noo'rin maqtovlar, turliqiyinchiliklarni chetlab o'tishga intilish tufayli shakllanadi.

O'z-o'ziga bahoning past bo'lishi ko'pincha atrofdagilarning shaxsganisbatan qo'yayotgan talablarining o'ta ortiqligi, ularni uddalay olmaslik, turli xil e'tirozlarning doimiy tarzda bildirilishi, ishda, o'qishda va muomala jarayonidagi muvaffaqiyatsizliklar oqibatida hosil bo'lishi mumkin. Shuning uchun yoshlar tarbiyasida yoki real jamoadagi odamlarga maqsadga muvofiq ta'sir yoki taz'iyiq ko'rsatish kerak bo'lsa, ularning etalon, referent guruhini aniqlash katta tarbiyaviy ahamiyatga ega bo'ladi. Shunday qilib, o'z-o'ziga baho sof ijtimoiy hodisa bo'lib, uning mazmuni va mohiyati shaxsni o'rab turgan jamiyat normalariga, shu jamiyatda qabul qilingan va e'zozlanadigan qadriyatlarga bog'liq bo'ladi. Keng ma'nodagi yirik ijtimoiy jamoalar etalon rolini o'ynashi oqibatida shakllanadigan o'z-o'ziga baho o'z-o'zini baholashning yuksak darajasi hisoblanadi. Masalan, mustaqillik sharoitida mamlakatimiz yoshlari ongiga milliy qadriyatlarimiz, vatanparvarlik, adolat va mustaqillik mafkurasiga sadoqat hislarining tarbiyalanishi, tabiiy, har bir yosh avlodda o'zligini anglash, o'zi mansub bo'lgan xalq va millat ma'naviyatini qadrlash hislarini tarbiyalamoqda. Bu esa, o'sha yuksak o'z-o'zini anglashning poydevori va muhim shakllantiruvchi mexanizmdir. Demak, o'z-o'zini baholash o'z-o'zini tarbiyalashning muhim mezonidir. O'z-o'zini tarbiyalash omillari va mexanizmlariga esa, quyidagilar kiradi:

Realistik baho shaxsni o'rab turganlar ota-ona, yaqin qarindoshlar, pedagog va murabbiylar, qo'ni-qo'shni va yaqinlarning o'rinli va asosli baholari, real samimiy munosabatlari mahsuli bo'lib, shaxs ushbu munosabatlarni ilk yoshligidanoq xolis qabul qilishga, o'z vaqtida kerak bo'lsa to'g'rilashga o'rgatilgan bo'ladi.

O'z-o'ziga baho o'z-o'zi bilan muloqot o'zini konkret tarbiya obyektida idrok etishva o'zi bilan muloqotni tashkil etish sifatida o'z-o'zini ishonitirish o'z imkoniyatlari, kuchi va irodasiga ishonishorqali, ijobiy xulq normalariga bo'sundirish.

1. O'z-o'ziga buyruq berish tig'iz va ekstremal holatlarda o'zini qo'lgaolish va maqbul yo'lga o'zini chorlay olish sifati.
2. O'z-o'ziga ta'sir yoki autosuggestiya ijtimoiy normalardan kelibchiqqan xolda o'zida ma'qul ustanovkalarni shakllantirish.
3. Ichki intizom - o'z-o'zini boshqarishning muhim mezoni, har doim har yerda o'zining barcha harakatlarini muntazam ravishda korreksiya qilish va boshqarish uchun zarur sifat.

Yuqoridagi o'z-o'zini boshqarish mexanizmlari orasida psixologiknuqtai nazardan o'z-o'zi bilan amalga oshiriladigan **ichki dialog** alohida o'rin tutadi.

O'z-o'zi bilan dialog- oddiy til bilan aytganda, o'zi bilan o'zi gaplashishdir. Aslida bu qobiliyat bizning boshqalar bilan amalgaoshiradigan tashqi dialoglarimiz asosida rivojlanadi, lekin aynan ichkidialog muhim regulyativ rol o'ynaydi. Demak, shaxsning qanday sifatlarga ega ekanligi, undagi baholarning obyektivligiga bog'liq tarzda o'z-o'zi bilan muloqotga kirishib, shaxs o'zini nazorat qila oladi. Hayotda shunday kishilar uchraydiki, katta majlisda ishi tanqidga uchrasa ham, o'ziga xolis baho berib, kerakli to'g'ri xulosalar chiqara oladi, shunday odamlar ham borki, arzimagan hatolik uchun o'z «ich-etini yeb tashlaydi» Ichki dialogning har kimda har xil ekanligidan darak beruvchi faktlar quyidagilar.

1. O'z-o'zini tarbiyalash omillari va mexanizmlari.
2. O'z-o'zi bilan muloqot.
3. O'z-o'zini ishonitirish.
4. O'z-o'ziga buyruq berish.

Rivojlanish jarayonida faqat bilim va faoliyat usullarining o'zgarishi va murakkablashishi sodir bo'lib qolmaydi. Bolaning psixik rivojlanishi uning butun shaxsidagi o'zgarishlarni, ya'ni shaxs umumiy xususiyatlarining rivojlanishini o'z ichiga oladi. Rivojlanish jarayonida bolalar psixik faoliyatining turli jihatlari o'zgaradi, usullar

yig'ilishi va o'zgarishi sodir bo'ladi. Bola ko'p miqdordagi turli harakatlarni bajara oladi, bilim va tasavvurlari o'zgaradi. Mazkur o'zgarishlar ichidan nisbatan umumiy va belgilovchi o'zgarishlarni ajratib ko'rsatish mumkin bo'ladi.

Ong mexanizmining rivojlanishi. Bu fikriy faoliyatning ko'rgazmali-harakatli, ko'rgazmali-obrazlidan abstrakt, nazariyga o'zgarishidir. Bolada tushunchalar va tushunchalar tizimi muntazam shakllanib boradi. Bolaning anglash va fikrlashining rivojlanishi darajasi qancha yuqori bo'lsa, u o'zlashtirgan, foydalanayotgan tushunchalar shuncha murakkab bo'ladi.

Bolalik avvalida bola atrofidagi predmetlar xususiyatini, predmetlar orasidagi eng oddiy aloqalarni ilg'aydi va ulardan foydalana boshlaydi. Bu predmetli faoliyat, oddiy elementar o'yin shakllari, rasm chizish, nutqni egallash bilan bog'liq ravishda ro'y beruvchi keyingi aqliy rivojlanish uchun asos bo'ladi. Bolalikda aqliy rivojlanish asosini bolada shakllanayotgan idrok etish va fikrlash harakatlarining yangi turlari tashkil etadi. Bu yoshda avtodidaktik, o'zi o'rgatuvchi o'yinchoqlar (matryoshkalar, qutichalar, kubchalar, mozaika va boshqalar) bolani tez rivojlantiradi.

Ko'rish bilan birga bolalikda eshitish orqali qabul qilish ham rivojlanadi. Ayniqsa fonematik eshitish jadal rivojlanadi. Odatda, ikkinchi yil so'ngida bolalar ona tilining barcha tovushlarini qabul qiladi. Biroq fonematik eshitishning mukammallashishi keyingi yillarda ham ro'y beradi.

Fikrlash rivoji uchun vositali harakatlar juda muhim. Vosita bolaning predmet dunyosiga ta'sir qilishiga xizmat qiladi. Bola eng katta tajribani kattalar bilan nutqiy muloqot natijasida qabul qiladi.

Hayotning uchinchi yilida bola aqliy rivojlanishida muhim siljish sodir bo'ladi – ongning **belgili** (yoki ramziy) funksiyasi shakllana boshlaydi. U bir obyekt o'rnini bosuvchi sifatida boshqa bir obyektidan foydalanish imkoniyatidan iborat. Bunda predmetlar bilan emas, balki ularning o'rnini bosuvchilar bilan harakat amalga oshiriladi.

Turli belgilar va ularning tizimidan foydalanish – inson psixikasining o'ziga xos eng xarakterli xususiyati. Belgilarning har qanday turi (til, matematika ramzlari, surat va musiqada mohirona ifodalangan dunyo va h.k.) odamlar orasidagi muloqot uchun xizmat

qiladi, predmet hamda hodisalar vazifasini bajaradi va anglatadi. Erta yoshda belgili funksiya dastlab amaliy faoliyat bilan bog‘liq ravishda rivojlanadi va faqat keyinchalik so‘zlardan foydalanishga o‘tiladi.

Bola va katta yoshdagi odam. Ontogenezda kattalar bilan muloqot bolalarda birdaniga paydo bo‘ladi, ancha keyin esa bolaning tengdoshlari bilan munosabat o‘rnatiladi. Dastlab bola butunlay kattalarga bog‘liq bo‘ladi. Tengdoshlar bilan o‘zaro munosabatlar ko‘p jihatdan kattalarning bola bilan o‘zaro munosabati xususiyatiga bog‘liq. Kattalarga ergashib bolalar o‘zini ismi bilan atay boshlaydilar. Ikkinchi yil oxiriga kelib o‘zini ismi bilan chaqirish «men» kishilik olmoshi bilan almashinadi. «Men» tizimi – erta bolalikda (L.I Bojovich) paydo bo‘luvchi markaziy hodisadir. Bola o‘zini kattalardan ajratishni o‘rganadi, o‘ziga nisbatan mustaqil «men» sifatida munosabatda bo‘la boshlaydi, ya’ni unda o‘zini anglashning boshlang‘ich shakli paydo bo‘ladi.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, oilaviy tarbiya bolaning kelajak hayoti va psixologik shakllanishining asosiy omillaridan biridir. Sog‘lom oilaviy muhit va to‘g‘ri tarbiya orqali barkamol avlodni voyaga yetkazish mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. O‘zbekiston Respublikasi Oila kodeksi: Rasmiy nashr-O‘zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi. – T.: Adolat, 2007 – 192b.
2. Abu Homid G‘azzoliy “Kimyoi Saodat”, - T.: Adolat, 2005. – 412.b
3. A.Navoiy “Lison-ut tayr” – T.: “Fan”, 1991. – 464 b.
4. Ziyonet